

DWIE CZĘŚCI PRUS

Janusz Mattek

Maris Germanici pars

PO.
ME.
Lumbury
RANIAE
Butawar
PARS.

Pomerellen
Comitz
Tauschel
Schlochau
Nachel
Bromberg
Thorn

Dantzig
Ochfenberg
Oliva
Schoneck
Derfau
Poblin
Stargard
Meb
Neubury
Schwetz
Culm
Straßburg
Culmsee
Schonsee
Althaus
Gols
Culmischlandt

Königsberg
Wittemberg
Prag
Huntau
Ermeland
Hockerland
Pomezan
Culmischlandt
Graudenz
Strasburg
Schrensko
Razuntz

Graudenz
Schalauen
Bartenland
Wielun
Lötzen
Puppert
Neydenbury
Soldau
Mikaw
Zechenau
Marow
Rajaw
Ostrolenka
VI.

JANUSZ MAŁŁEK

DWIE CZĘŚCI PRUS

Studia z dziejów
Prus Książęcych i Prus Królewskich
w XVI i XVII wieku

Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2015

Opracowanie redakcyjne
Magdalena Szczepańska

Indeksy
Janusz Mallek, Anna Bargiel

Projekt okładki
Tomasz Jaroszewski

Na okładce wykorzystano fragment mapy Henryka Zella z 1542 r.,
będącej pokłosiem jego pobytu u boku Mikołaja Kopernika w Lubawie

Printed in Poland
© Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
Toruń 2015

ISBN 978-83-231-3265-3

**WYDAWNICTWO NAUKOWE
UNIwersYTETU MIKOŁAJA KOPERNIKA**

Redakcja: ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń
tel. +48 56 611 42 95, fax +48 56 611 47 05
e-mail: wydawnictwo@umk.pl
Dystrybucja: ul. Reja 25, 87-100 Toruń
tel./fax +48 56 611 42 38, e-mail: books@umk.pl

www.wydawnictwoumk.pl

Wydanie II
Druk: Drukarnia Wydawnictwa Naukowego
Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
ul. Gagarina 5, 87-100 Toruń

SPIS TREŚCI

Przedmowa	7
Przedmowa do II wydania	11
Wykaz częściej stosowanych skrótów	13
Powstanie poczucia krajowej odrębności w Prusach i jej rozwój w XV i XVI wieku	15
Prusy Królewskie a Prusy Krzyżackie, a potem Prusy Książęce w XV i XVI wieku. Izolacja czy gospodarcze i polityczne zbliżenie?	27
Hołd pruski 1525 roku. Ostateczna likwidacja zakonu krzyżackiego w Prusach	43
Polityka Prus Książęcych wobec Polski za czasów księcia Albrechta	53
Prusy Książęce, Polska i Rzesza w czasach księcia Albrechta	71
Stany Prus Królewskich a Rzeczpospolita Polska w latach 1526–1660	87
Prusy Królewskie a państwo prusko-brandenburskie w latach 1525–1772	107
Prawo chełmińskie w Prusach Krzyżackich (1466–1525) i Prusach Książęcych (1525–1620)	125
Ostatnie stadium reformy monetarnej w Prusach Królewskich i Książęcych (1530–1531)	149
Polityka celna Prus Królewskich i Prus Książęcych w latach 1525–1548.....	181
Wspólna obrona Prus Królewskich i Prus Książęcych na wypadek obcej agresji w latach 1525–1548.....	197
Reformacja w Prusach Książęcych.....	209
Marcin Luter a reformacja w Prusach Książęcych i Prusach Królewskich	219
Prusy Książęce a reformacja w Polsce	229
Ekspansja kultury polskiej na Prusy Książęce w XVI wieku	241
Jan Kochanowski w Królewcu	253
Nota bibliograficzna	265
Indeks osobowy	269
Indeks geograficzny	283

PRZEDMOWA

Autor niniejszego tomu winien jest Czytelnikowi wyjaśnienie, dlaczego tak zatytułował tę książkę. Chodziło tu o podkreślenie, iż Prusy w XVI i XVII wieku, choć podzielone na dwie części, to jest Prusy Książęce i Prusy Królewskie, nazywane też czasem Prusami Polskimi, były jeszcze w jakimś stopniu „dwoma częściami” dawnej całości. Prawie wszystkie studia publikowane w tym tomie bezpośrednio lub pośrednio traktują o procesie „schodzenia się” lub też „rozchodzenia się” dwóch części Prus. W XVI stuleciu przebieg i tempo tego procesu były warunkowane przez trzy stałe elementy – Prusy Książęce, Prusy Królewskie i całą Polskę, w XVII wieku doszedł czwarty element – Brandenburgia. Stąd w książce znalazły się także studia traktujące o procesie zrastania się Prus Królewskich z Rzeczpospolitą i Prus Książęcych z Brandenburgią. Chronologicznie rozprawy obejmują XVI i XVII wiek, nieliczne jednak sięgają wstecz, przynajmniej w wiek XV, a jedna z nich wybiega w wiek XVIII. Nie zaznaczono tego w tytule, większość prac dotyczy bowiem XVI i XVII stulecia.

Stan badań dotyczących interesującego nas tematu nie jest zbyt imponujący. Dawniejsza historiografia niemiecka traktowała regionalne dzieje Prus jako część dziejów Niemiec (Bruno Schumacher)¹ i nie zauważała tego zagadnienia. Natomiast starszą historiografię polską interesowały przede wszystkim wzajemne relacje między Prusami Królewskimi a Koroną (Władysław Konopczyński)², czy też Prus Książę-

¹ B. Schumacher, *Geschichte Ost- und Westpreussens*, wyd. 3, Würzburg 1957.

² W. Konopczyński, *Prusy Królewskie w unii z Polską 1568–1772*, Roczniki Historyczne, R. 3, 1927.

cych z Polską (Adam Vetulani)³ i znów stosunki między obydwoma częściami Prus traktowane były marginalnie. Na problematykę tę zwrócił mi uwagę profesor Karol Górski. Z Jego inicjatywy powstała moja książka *Prusy Książęce a Prusy Królewskie w latach 1525–1548*⁴, w której monograficznie przebadalem wzajemne więzi obydwu części Prus, choć w stosunkowo krótkim odcinku czasowym. Konkluzją pracy była teza, że druga ćwierć XVI wieku to we wzajemnych stosunkach obydwu części Prus okres zbliżenia. Rodziły się zatem nowe pytania: Czy proces „schodzenia się” trwał nadal, czy był tylko epizodem, co przyniosło następne stu pięćdziesięciolecie do momentu utworzenia Królestwa Pruskiego w 1701 roku? Równocześnie stawało się oczywiste, że w przyszłych badaniach nie można będzie ograniczyć się tylko do zagadnień politycznych i gospodarczych, bliżej należy przyjrzeć się społeczeństwu pruskiemu, a zwłaszcza jego świadomości, zając się dziejami prawa, Kościoła i kultury w Prusach Książęcych i Prusach Królewskich.

W tym samym roku co powyższa monografia ukazała się *Historia Pomorza*, t. 2, cz. 1⁵. Jeden z autorów tego dzieła profesor Antoni Mączak zwrócił również uwagę na rysujący się w ciągu 130 lat (1525–1657) podział obojga Prus (s. 646), bliżej jednak nie zajął się tą kwestią.

Historycy niemieccy przy udziale także historyków polskich (Edmund Cieślak, Janusz Małłek) ogłosili drukiem dzieło *Handbuch der Geschichte Ost- und Westpreussens*, Lüneburg 1994–1997, t. II–IV pod redakcją Ernsta Opgenoortha. Interesująca nas problematyka znalazła tam też swoje miejsce.

Nasuują się tu przecież pewne analogie z czasów nam współczesnych, czyli dzieje powojennych Niemiec – Republiki Federalnej Niemiec i Niemieckiej Republiki Demokratycznej. W każdym razie temat tej książki miał

³ A. Vetulani, *Lenno pruskie. Od traktatu krakowskiego do śmierci księcia Albrechta. Studium historyczno-prawne*, Kraków 1930.

⁴ J. Małłek, *Prusy Książęce a Prusy Królewskie w latach 1525–1548. Studium z dziejów polskiej polityki księcia Albrechta Hohenzollerna*, Warszawa 1976.

⁵ *Historia Pomorza*, t. 2, pod red. i ze wstępem G. Labudy, cz. 1: 1464/66–1648/57. Oprac. M. Biskup, M. Bogucka, A. Mączak, B. Wachowiak, Poznań 1976; zob. też J. Małłek i F. Mincer, *Nowa synteza dziejów Pomorza od połowy XV do połowy XVII wieku*, *Zapiski Historyczne*, t. 46, 1981, z. 2, s. 47–75 oraz recenzja syntezy polskiej historii Pomorza pióra S. Hartmanna zamieszczona w czasopiśmie „*Zeitschrift für Ostforschung*”, Jg. 32, 1983, H. 3, s. 421–424.

niestarą metrykę i zasługiwał na bardziej wszechstronne zbadanie. Stąd też metoda zastosowana w mojej pracy *Prusy Książęce a Prusy Królewskie w latach 1525–1548* nie mogła być powtórzona. Można było naturalnie napisać następny analityczny tom, który by traktował o wzajemnych stosunkach Prus Książęcych z Prusami Królewskimi za panowania w Polsce Zygmunta Augusta (1548–1572). Ważniejsze jednak było – moim zdaniem – podjęcie badań wielokierunkowych (syntetycznych i analitycznych) zarówno tematycznie, jak i chronologicznie. Formą wykładu mogłyby być tylko krótkie, zwarte rozprawy, z których każda stanowiłaby zamkniętą całość. Wymagało to różnych zabiegów metodycznych (bliżej o tym w poszczególnych rozprawach). W ten sposób powstało trzydzieści rozpraw poświęconych dziejom obojga Prus, z czego do obecnego zbioru wybraliśmy szesnaście, naszym zdaniem najbardziej interesujących.

Publikowana książka pomyślana jest przede wszystkim jako zbiór studiów z historii politycznej. Są w niej także prace z dziejów społeczeństwa i gospodarki, prawa, wojskowości, Kościoła i kultury, ale i w nich przeważa aspekt polityczny. Zdecydowało to o kolejności ułożenia poszczególnych rozpraw w tomie. Tom otwiera studium o społeczeństwie pruskim i jego świadomości, dalej zamieszczone są rozprawy o wzajemnych stosunkach politycznych Prus Książęcych, Prus Królewskich, Rzeczypospolitej i Brandenburgii (sześć szkiców), następnie studia z dziejów prawa chełmińskiego, gospodarki, wojskowości, Kościoła i kultury. Powyższe studia powstawały stopniowo w ciągu minionych dziesięciu lat. Znaczną ich część pisano z przeznaczeniem dla niemieckiego czytelnika. Stąd też były one najpierw publikowane w Republice Federalnej Niemiec (siedem rozpraw) i w Niemieckiej Republice Demokratycznej (jedna rozprawa), większość ukazała się także później w języku polskim. Szczegółowe informacje podano w *Nocie bibliograficznej*. Nie ma w tomie rozpraw dotąd w ogóle niepublikowanych. Celowość ich ponownego druku uzasadniona jest rozrzuceniem w różnych czasopismach i publikacjach zbiorowych; także zebrane obok siebie tworzą nową jakość.

Zainteresowanie historią Prus w obu państwach niemieckich przyniosło w latach osiemdziesiątych XX stulecia całą falę publikacji. Polska historiografia odpowiedziała tylko nielicznymi książkami. Jeśli niniejsza publikacja wzbogaci naszą wiedzę o dziejach Prus w XVI i XVII wieku, spełni ona swoje zadanie.

PRZEDMOWA DO II WYDANIA

Pierwsze wydanie tej książki ukazało się drukiem w roku 1987, w olsztyńskim wydawnictwie „Pojezierze”. Oficyna ta zaprzestała swojej działalności w latach dziewięćdziesiątych minionego stulecia. Obecne wydanie jest dziełem Wydawnictwa Naukowego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu, które wyszło naprzeciw zainteresowaniu czytelników, zwłaszcza studentów historii. Pierwsza edycja *Dwóch części Prus* jest naturalnie dzisiaj niedostępna na rynku księgarskim. Krytyka historyczna zarówno polska (Andrzej Klonder, recenzja w „Przeglądzie Historycznym” 1988, t. 79, z. 4, s. 753–758), jak i niemiecka (Stefan Hartmann, recenzja w „Zeitschrift für Ostforschung” 1991, Jahrgang 40, Heft 4, s. 571–574) bardzo przychylnie przyjęła wówczas publikację tej książki. Zainteresowanie historyków problematyką tzw. podwójnego kraju znalazło swój wyraz ostatnio także w innych publikacjach (zob. *Dwie części Kujaw: związki i podziały w regionach*, pod red. Dariusza Karczewskiego, Mirosława Krajewskiego i Stanisława Roszaka, Włocławek 2001). W obecnej edycji dokonano niewielkich zmian. Uzupełniono zapisy bibliograficzne przy tych pracach, które znajdowały się wówczas jeszcze w fazie druku, a obecnie są dostępne w publikacjach. Przywrócono też pierwotną formę przypisów, którą redaktorzy pierwszego wydania ze względów oszczędnościowych znacznie zredukowali.

Janusz Mattek

POWSTANIE POCZUCIA KRAJOWEJ ODRĘBNOŚCI W PRUSACH I JEJ ROZWÓJ W XV I XVI WIEKU

W roku 1938 Stanisław Kot¹, pisząc na temat świadomości narodowej w Polsce w XV–XVI wieku, stwierdzał: „nie wiemy [...] jak określić poczucie narodu Prus”, a nieco dalej podkreślał, że „jedno pojęcie narodu odpowiada prowincji, która miała kiedykolwiek odrębny byt państwowy [...] drugie pojęcie narodu łączy się ściśle z państwem”. W niespełna ćwierć wieku później w sprawie świadomości na ziemiach pruskich w XV–XVII wieku przedstawił swoje stanowisko Stanisław Herbst². Wyraził on je skromnie jako sformułowanie pytań wobec autorów przyszłej *Historii Pomorza*. Przede wszystkim podkreślił, iż Prusy w obrębie Rzeczypospolitej stanowiły szczególny przypadek, gdyż były krajem niejednorodnym narodowościowo. W konkluzji postawił tezę, że Prusy miały w XVI wieku szansę wytworzenia osobnej narodowości nowopruskiej, analogicznej do belgijskiej czy holenderskiej. Do pytań postawionych przez Stanisława Herbsta w kwestii świadomości narodowej w Prusach nawiązał jeden z autorów *Historii Pomorza* – Marian Biskup³. Jego zdaniem w połowie XVI wieku

¹ S. Kot, *Świadomość narodowa w Polsce w XV–XVIII wieku*, Kwartalnik Historyczny, R. 3, 1938, s. 15–33.

² S. Herbst, *Świadomość narodowa na ziemiach pruskich w XV–XVII wieku*, Komunikaty Mazursko-Warmińskie 1962, nr 1/75, s. 3–10.

³ *Historia Pomorza*, t. 2, cz. 1, pod red. i ze wstępem G. Labudy, cz. 1: 1464/66–1648/57. Oprac. M. Biskup, M. Bogucka, A. Mączak, B. Wachowiak, Poznań 1976, s. 120–122 (zob. także część tego dzieła oprac. przez M. Bogucką, s. 640).

nastąpiło rozsadzenie spistości tzw. narodu pruskiego i ukształtowały się dwa typy Prusaka: pierwszy to tzw. polski Prusak – mieszkaniec Prus Królewskich, akcentujący odrębności swojej dzielnicy, ale mający poczucie pełnej przynależności do społeczeństwa i państwa polskiego, drugi to tzw. niemiecki Prusak – mieszkaniec Prus Książęcych, poddany Hohenzollernów. Spośród historyków niemieckich interesującym nas problemem zajmowali się Theodor Schieder i Erich Maschke⁴. Obydwaj autorzy byli skłonni identyfikować – zresztą niesłusznie – niemieckość z poczuciem pruskiej odrębności. Już z tego krótkiego przeglądu literatury wyłania się cała złożoność tematu

Dzieje poczucia odrębności krajowej Prus można podzielić na następujące okresy: I. 1226–początek XV wieku, II. początek XV wieku–1454/1466, III. 1454/1466–1525/1526, IV. 1525/1526–1569, V. 1569–około 1620, VI. około 1620–1772. Przyjęte cezury odpowiadają przede wszystkim poszczególnym etapom rozwoju samej odrębności Prus, ale przecież pochodną tych zmian były zmiany w świadomości narodowej Prusaków.

Okres pierwszy (1226–początek XV wieku) obejmuje lata od momentu pojawienia się Krzyżaków w Prusach do chwili wykrystalizowania się nowego społeczeństwa pruskiego. W okresie tym nazwa „Prusy”, biorąca swój początek od ludności staropruskiej od czasów prehistorycznych zamieszkującej ziemi pomorskie na wschód od Wisły, została rozciągnięta na Pomorze Gdańskie, zaanektowane przez Krzyżaków w 1308 roku⁵. Według najnowszych szacunkowych obliczeń Mariana Biskupa⁶ terytorium państwa krzyżackiego w Prusach zamieszkiwało w początkach XV wieku: 140 tysięcy Prusów, 140 tysięcy Polaków i 200 tysięcy Niemców. Na początku XV wieku te różne grupy etniczne zaczęły konsolidować się, tworząc nową społeczność pruską. Z tego lud-

⁴ T. Schieder, *Deutscher Geist und ständische Freiheit im Weichsellande. Politische Ideen und politisches Schrifttum in Westpreussen von der Lubliner Union bis zu den polnischen Teilungen (1569–1772, 1793)*, Königsberg 1940; E. Maschke, *Preussen, Das Werden eines Deutschen Stammesnames*, [w:] idem, *Domus Hospitalis Theutonorum*, Bonn 1970, s. 158–187 (przedruk artykułu opublikowanego po raz pierwszy w 1956 r.).

⁵ *Historia Pomorza*, t. 1, cz. 1, pod red. G. Labudy, Poznań 1969, s. 35.

⁶ *Ibidem*, s. 669.

nościowego tygla wyłonił się „Prusak”, mieszkaniec ziem pruskich, związany mocno ze swoją ojczyzną patriotyzmem lokalnym, choć różniący się często jeden od drugiego tak pochodzeniem etnicznym, jak i językiem. Proces tworzenia się społeczności Prusaków nie został zamknięty w początkach XV wieku, gdyż w ciągu wieków XV i XVI napływali do Prus nowi osadnicy i to zarówno rycerze z Niemiec, jak i drobna szlachta oraz chłopci, zwłaszcza z Mazowsza, nie wspominając o napływie mniejszych grup ludnościowych, np. w drugiej ćwierci XVI wieku Holendrów w liczbie dwu tysięcy⁷, braci czeskich czy Litwinów (na teren pruskiej Litwy). Przewagę polityczną w tym nowym społeczeństwie ze względu na silną pozycję majątkową i społeczną mieli Niemcy. Nie można jednak bagatelizować w rozstrzygnięciach politycznych udziału szlachty polskiej z ziemi chełmińskiej. Równocześnie kultywujący przez dłuższy czas solidarność szczepową i poczucie odrębności Prusowie roztopili się w końcu zarówno w żywiole polskim, jak i niemieckim, tak że w drugiej połowie XVII wieku ostatecznie zanikł ich język⁸.

Poczucie patriotyzmu – związanego z nową ojczyzną, jaką były Prusy dla tysięcy osadników Niemców i Polaków – rodziło się w ciągu życia kilku generacji. Wyraźne jego ślady odnajdujemy już w drugiej połowie XIV wieku u nieznanego z nazwiska kontynuatora kroniki oficjała pomezjańskiego Jana z Posilge (z Żuławki)⁹, który żył w latach 1372–1405. Autor tej kroniki mocno akcentuje swoje przywiązanie do Prus. Z dumą pisze o zwycięstwach Prusaków nad różnymi przeciwnikami, np. księciem słupskim w 1389 roku czy w roku 1398 z korsarzami – braćmi witalijskimi, mającymi swoje siedziby na Gotlandii. Kontynuatorzy jego kroniki natomiast ostro piętnują zdrajców kraju pruskiego, którzy w 1410 roku poddali się Władysławowi Jagielle. Przytoczony przez kronikarza fakt nielojalności części poddanych krzyżackich mógłby świadczyć o tym, że nowo zrodzony patriotyzm pruski miał wątle ko-

⁷ B. Schumacher, *Niederländische Ansiedlungen in Herzogtum Preußen zur Zeit Herzog Albrechts (1525–1568)*, Leipzig 1903, s. 32.

⁸ M. Pollakówna, *Zanik ludności pruskiej*, [w:] *Pomorze średniowieczne*, pod red. G. Labudy, Warszawa 1958, s. 207.

⁹ Ibidem, s. 768; zob. także M. Toeppen, *Geschichte der preussischen Historiographie*, Berlin 1853, s. 112 oraz *Scriptores rerum Prussicarum*, hrsg. von T. Hirsch, M. Toeppen, E. Strehlke, Bd. 3, Leipzig 1866, s. 48, 156, 218, 318.